

Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi*

Korkut Boratav**

Samir Amin 2003'te yayımlanan bir makalesinde, Üçüncü Dünya tarımı ile Batı'nın kapitalist tarımı arasındaki astronomik verim farklarına işaret ettikten sonra, olası sonuçları tartışıyor: "Bugünün üç milyar köylüsünün pazara sunduğu gıda ürünlerinin otuz milyon modern çiftçi tarafından üretileceği düşünülebilir. Böyle bir seçeneğin gerçekleşmesi için... verimli toprakların önemli bir miktarının şimdiki köylülerin elinden alınması; yeni kapitalist çiftçilere transfer edilmesi;... milyarlarca rekabetçi olmayan üreticinin... kısa bir tarih dilimi içinde ortadan kaldırılması" gerekecektir. Ve soruyor: "Bu milyarlarca insana ne olacak?"¹

İlk bakışta abartılı görünse dahi bu "felâket senaryosu" nun ciddiye alınması gerektiğini düşünüyorum. Ancak, hatırlatmak gerekir ki bu türden bir dönüşümün gerçekleşmesi için Üçüncü Dünya tarımında üç ön-koşulun tamamlanması gerekiyor: Olağanüstü desteklere dayalı metropol tarım ürünleri ithalatına tam olarak açılmak; ulusal tarımsal piyasalarda tüm desteklemelere, kamu müdahalelerine son vermek ve tarımsal arazilerde sınırsız metalaşma, yani yabancı sermaye için de alım-satım serbestisi...

Bu çalışma Türkiye verilerine bakarak Samir Amin'in sorunsalına iki doğrultuda ışık tutmayı hedefliyor: Birincisi, sanayi sektörü fiyatlarına göre tanımlanan tarımın iç (net trampa) ticaret hadlerinin (TİTH'nin)² ve tarıma ait bazı görelî fiyatların

* Bu yazı, Alpaslan Işık'ya Armağan içinde yer alan aynı başlıklı makalemin bazı 2007 verileriyle güncelleştirilmesinden ve bunlara bağlı ek değerlendirmelerden oluşmuştur.

** Prof.Dr., A.Ü., Siyasal Bilgiler Fakültesi

1 "World Poverty, Pauperization and Capital Accumulation", Monthly Review, October 2003. Sendika.org sitesi 23 Ekim 2003 tarihinde Türkçe çeviriyi yayımlamıştı; Mülkiye Dergisi'nin bu sayısında da yazıyı bulabilirsiniz.

2 Ayrıca belirtilmedikçe çalışmada "tarımın ticaret hadleri" ifadesiyle "net trampa ticaret hadleri" kastedilmektedir.

seyri; ikincisi ise tarımsal istihdamda gözlenen değişiklikler... Bu iki alandaki değişimleri belirleyici etkenler olarak farklı dönemlerde tarıma dönük politikalar, daralma/kriz konjonktürleri, uluslararası ticaret hadleri ve sektörel verim hareketleri üzerinde duruluyor. Bağlantılar kuramsal önermeler, nicel bulgular ve sağduyu aracılığıyla kuruluyor. Nedensellik bağlantılarının ekonometri yöntemleriyle irdelenmesini, bu tür bir çabayı gerekli gören uzmanlara bırakıyoruz.

Kavramsal düzlemde zorunlu bir ilk-açılım gerekiyor: Herhangi bir tarımsal (veya tarıma dayalı) ürünün nihaî fiyatını tüm bileşenlerine ayırdığımızda, pazarlama zincirinin çeşitli halkalarında yer alan aktörlerin katma değer veya maliyet/girdi öğeleri olarak bir birim pazarlanan üründen aldıkları paylar ortaya çıkmış olur. Bu tür bir şemanın paylaşım oranlarının nicel olarak belirlenmemiş olduğu durumlarda dahi, pazarlama zincirinde karşı karşıya gelen aktörleri doğrudan ilgilendiren fiyatların (fiyat makaslarının) zaman içinde seyri, bu aktörler arasındaki bölüşüm ilişkilerinin hangi doğrultuda, hangi aktörün lehine, hangisinin aleyhine ve ne kadar değiştiğini ortaya koyar. Farklı bir ifadeyle, ana bölüşüm şeması bilinmeden, pazarlama ilişkileri içinde meydana gelen bölüşüm değişimlerini doğrultu ve oransal olarak belirlemek mümkün olur.

TİTH bu türden bir bölüşüm değişimini ortaya koyan istatistikî bir göstergedir ve bir başlangıç yılına göre çiftçinin eline geçen fiyatlardaki değişmeler ile, çiftçinin ödediği fiyat hareketleri arasındaki oranın (tercihan endeks değeri olarak) ifadesidir. En bütüncül düzlemde sözü geçen iki fiyat dizisi olarak tarım ve sanayi sektörlerine ait fiyat hareketlerini temsil eden zımnî sektörel deflatörler kullanılır. Bölüşüm ilişkileri açısından TİTH'nin seyri, piyasaya dönük küçük üreticiliğe ("küçük meta üretimi"ne) dayalı bir tarımsal yapıda, dolaysız üreticinin (köylü/çiftçinin) geriye dönük piyasa bağlantıları aracılığıyla "sıkıştırılma" (daha doğrusu sömürülme) derecesindeki değişimin doğrultusunu ve büyüklüğünü ortaya koyar. Daha somut olarak, pazarlanan birim ürün içinden çiftçinin/köylünün eline geçen gayri safi üretim değeri ile tarımsal olmayan üretim giderleri (ve "tüketim fonu") arasındaki marjda meydana gelen değişimleri TİTH temsil eder.³

Türkiye'de Tarımın İç Ticaret Hadleri

Tablo 1'in ilk sütunu Türkiye'de 1968-2007 yıllarına ait TİTH'nin seyrini, seçilmiş yıllara odaklanarak ve dünya ticaretinde tarımsal ürünlere ait ticaret hadleri (DTTH) ile birlikte sunmaktadır. 1968-1992 arasında içerilen yıllar, Türkiye ve dünya ticaret hadleri serilerinden herhangi birisinin dip ve zirve noktalandır. Daha yakından mercek altına alınacağı için 1997 sonrası kesintisiz kapsamaktadır.

³ Daha ayrıntılı tanım ve yorumlar için bk. Korkut Boratav, "Movements of relative agricultural prices in sub-Saharan Africa", Cambridge Journal of Economics, May 2001, Vol. 25, No.3.

Tablo 1: Dünyada ve Türkiye’de Tarımsal Ticaret Hadleri, Endeksler

Yıllar	Türkiye	Dünya
1968	100.0	100.0
1974	127.6	176.9
1978	131.0	106.3
1988	70.0	69.6
1992	77.6	58.0
1997	100.7	72.4
1998	126.3	65.3
1999	109.3	55.4
2000	102.3	55.2
2001	78.6	55.0
2002	78.6	57.6
2003	89.9	60.3
2004	91.8	62.6
2005	82.7	66.6*
2006	77.1	70.8*
2007	82.6	---
Yıllık değişim,%	Türkiye	Dünya
1.dönem:Yükseliş	2.99	9.03
2.dönem:İniş	-3.70	-5.20
3.dönem:Yükseliş	4.68	0.89
4.dönem:İniş	-3.47	-6.91
5.dönem:Yükseliş	---	4.48

Kaynak: Türkiye: Milli gelir serilerinin zımni deflatörleri. Dünya: UNCTAD web sitesi, Handbook of Statistics, Trade & Commodity Price Indices, Free Market Prices and Price Indices of Selected Primary Commodities, Table 2.2'deki "yiyecek", "yağlı tohumlar", "tarımsal ham maddeler" serilerinin aritmetik ortalaması. Kullanılan deflatör, aynı tablodaki, "gelişmiş piyasa ekonomilerince ihraç edilen sanayi ürünlerinin birim değer endeksi".

(*): IMF, World Economic Outlook, October 2007, dış ticaret fiyatlarına ait Tablo A9'daki üç tarımsal ürün grubuna ait fiyat indeks değerlerinin aritmetik ortalamasının imalat sanayii indeks değerine oranı, Tablo'daki 2004 indeks sayısına uygulanarak hesaplanmıştır. Dönem yıllık değişim ortalamaları Türkiye ve Dünya için farklı tarihleri kapsıyor. İlk zaman dilimi Türkiye'yi, ikincisi Dünya'yı kapsamak üzere: 1.dönem 1968-1978 ve 1968-1974; 2. dönem: 1978-1988 ve 1974-1986; 3. dönem: 1988-1998 ve 1986-1997; 4. dönem: 1998-2007 ve 1997-2001; 5. dönem (sadece Dünya için): 2002-2006.

Serinin tümüne baktığımızda Türkiye’de yaklaşık kırk yıllık TİTH hareketlerinde kabaca onar yıllık dört dönem gözleniyor. Tablo 1’in son sıraları, bu dönemlerin başlangıç-bitim yılları arasındaki ortalama değişim oranlarıyla (ve aşağıda incelenecek olan DTTH’ye ait dönemlerle birlikte) sunuyor. İstatistiklerin telkin ettiği dönemleştirmenin iktisat politikaları farklılaşmaları ile çakışması, TİTH hareketlerinin ardında yatan etkenler açısından aydınlatıcıdır.

1968-1978, TİTH için toplamda yüzde 31’lik bir artış içeren ve ortalama yıllık yüzde 3’lük bir yükselme dönemidir⁴. Bu eğilimin 1960’lı yıllarla birlikte başladığı biliniyor⁵. Kapsamı ve boyutları giderek genişleyen destekleme politikalarının, bu dönemin belirleyici özelliklerinden biri olduğuna dikkat çekelim.

Tarım ve sanayi kesimlerinin asimetrik fiyatlama davranışlarının bir sonucu, ekonomik/finansal kriz ve talep daralması konjonktürlerinde TİTH’nin gerilemesidir⁶. 1979-1980 kriziyle başlayan “şok tedavisi”, 12 Eylül rejimi ve “Özal”lı yıllar ile süregelen on yıllık bir dönem içinde (1978-1988), TİTH’de yıllık ortalama yüzde 3.7’lik ve toplamda yüzde 46.6’lık bir aşınma gerçekleşmiştir. Bu, tarımsal fiyatlarda büyük buhran yıllarında dahi gözlenmeyen boyutta bir çöküntü anlamına gelir⁷.

1989’da işçi hareketleriyle başlayan, ANAP hükümetlerinin referandum/seçim yenilgileri ve popülist politikalara kısmî dönüşler yapan koalisyon hükümetleri ile süregelen on yıllık bir dönem, TİTH’nin yıllık ortalama yüzde 4.7’lik ve toplamda yüzde 80.4’lük yükselmesine tanık olmuştur. 1989-1993 yıllarını kapsayan bir düzelmeye ücretler için de söz konusu olduğunu; ancak o dalganın 1994 kriziyle birlikte son bulduğunu biliyoruz. TİTH de 1994’te yüzde 11.3 oranında gerilemiş; ancak sonraki dört yıl boyunca kesintisiz yükselerek 1998’de sonraki yıllar boyunca aşılmayacak olan zirve noktasına ulaşmıştır.

1994’ü izleyen bir yıllık bir stand-by anlaşmasından sonra iki buçuk yıl boyunca Türkiye’de iktisat politikaları IMF’den bağımsız olarak belirlendi. 1998 Haziranında IMF ile imzalanan bir “Yakın İzleme Anlaşması”, bu duruma son

4 Dönemsel değişim oranları bu çalışmada logaritmik olarak hesaplanmıştır. Azalış ve artış oranlarının karşılaştırılması ve yorumlanması söz konusu olduğunda, bu çalışmayı okuyabilecek genç öğrencilere (meslektaşlarının hoşgörüsüne sığınarak) bir uyarı yapmak yararlı olabilir: Yüzde yüz oranındaki bir artıştan sonra başlangıç değerine dönülürse yüzde elli oranında bir azalma söz konusu olacaktır. Nitekim TİTH’de 1978-1988 arasında yüzde 47’lik bir azalmayı 1998-1998 arasında yüzde 80’lik bir artış izlemiştir; yine de 1998’in endeks değeri 1978’dekinin altında kalmıştır.

5 1960-1961 ile 1968 arasında iki farklı hesaplama yöntemine göre TİTH’de yüzde 4 veya yüzde 20 oranında yükselme gerçekleşmiştir. Bk. Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2005, Ankara 2006, İmge Yayınevi, Tablo V.

6 1979, 1994 ve 2001 krizlerinde TİTH (aynı sırayla) yüzde 25, 11.3 ve 23.3 oranlarında gerilemiştir.

7 1929-1936 arasında TİTH yüzde 27.2 oranında gerilemiş; sonraki yıllarda düzelmeye başlamıştır: Korkut Boratav, Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2005, Ankara 2006, İmge Yayınevi, Tablo I.

verdi. Bu anlaşma beş alanda “yapısal reform” öngörmekteydi ve tarıma dönük politikalar bunlardan birini oluşturuyordu. Bu anlaşmayı 1999 sonunda imzalanan bir stand-by takip etti. Bu tarih sonrasını belirleyen bir dizi stand-by anlaşması, onları tamamlayan mektuplar, belgeler ile Dünya Bankası (DB) ile imzalanan ek düzenlemeler⁸, 1998’i izleyen yılları ekonomik ve sosyal konularda bir IMF/DB rejimi olarak değerlendirmemize yol açıyor. Bu düzenlemelerin hepsinde tarıma dönük “piyasa dostu” neoliberal politikalar önemli öğeler olarak yer aldı⁹.

Tarıma dönük politikalarda bu değişikliklerin meydana geldiği 1998-2007 zaman dilimi içinde TİTH’de yıllık ortalama yüzde 3.5’lik ve başlangıç/bitim yılları arasında yüzde 35’lik bir gerilemenin gerçekleştiği gözlenmektedir. Bu dönemde de ekonomik kriz TİTH’de yüzde 23’lük bir çöküntüye yol açmıştır. Ancak, 1994 kriziyle önemli bir fark, 2001 krizinin tarımsal fiyatlardaki olumsuz etkisinin geçici olmamasıdır. Krizin geçici etkisiyle tarımsal “reformlar”dan kaynaklanan kalıcı etkilerin bir bileşkesi akla gelebilir.

Tarımsal Ticaret Hadleri: Uluslararası Fiyatlar

Tablo 1’in son sütunu dünya piyasalarında tarımın ticaret hadlerini (DTTH’yi) 1968-2006 döneminin Türkiye verilerine göre seçilmiş yılları için sunuyor. Yukarıda TİTH’nin seyri, kapsanan dönemlerdeki iktisat politikaları ve kriz dönemeçleriyle bağlantılar kurarak mercek altına alınmıştı. Bir diğer (ve görece olarak dışsal) belirleyici olarak DTTH’nin incelenmesi aydınlatıcı olabilir. Ne var ki, tarımın ülke içi (iç) ticaret hadlerinin belirlenmesinde, Türkiye yapısındaki pek çok ülkede görece olarak dış ticaret konusu olmayan; ancak yerli tarımsal üretim, katma değer ve istihdam açısından ağırlık taşıyan tahıl üretiminin etkisi, tarımsal piyasaların serbestleştiği koşullarda dahi, TİTH ile DTTH hareketleri arasında kopukluk ve uyumsuzluk olmasına yol açabilmektedir. Özellikle DTTH’nin belirgin boyutlarda aşağı seyrettiği dönemlerde, tahıl üreticilerini korumaya dönük politika öncelikleri, TİTH’deki gerilemelere sınır getirmektedir¹⁰.

8 On yıllık IMF-Türkiye ilişkilerinin kısa tarihçesi için: Bağımsız Sosyal Bilimciler 2006 Raporu, IMF Gözetiminde On Uzun Yıl, 1998-2008: Farklı Hükümetler, Tek Siyaset, TMMOB, Haziran 2006, ss.11-15.

9 1998’i izleyen yıllarda tarım kesimi için önerilen, hayata geçirilen politikaların ve bunların genel ve ürünler düzlemindeki sonuçlarının döküm ve çözümlenmesini burada üstlenmiyorum. Bu konuda ayrıntılı bilgi ve değerlendirmelere örnek olarak: İktisat Dergisi Özel Sayı: Tarımda Sancılı Dönüşüm, Eylül 2006; TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, VI. Teknik Kongresi, 3-7 Ocak 2005, Cilt ve 2; Necdet Oral, Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar: IMF ve Dünya Bankası Programlarının Türkiye Tarımına Etkileri, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara 2006, Bölüm IV ve V. Daha kısa bir değerlendirme için: Bağımsız Sosyal Bilimciler 2006 Raporu, IMF Gözetiminde On Uzun Yıl, 1998-2008: Farklı Hükümetler, Tek Siyaset, TMMOB, Haziran 2006, Bölüm VIII.

10 Bu saptamanın Afrika ülkelerindeki geçerliliği için bk. Korkut Boratav, “Movements of relative agricultural prices in sub-Saharan Africa”, Cambridge Journal of Economics, May 2001, Vol. 25, No.3.

Bu gözlem, Tablo 1'in ilk iki sütununu, dönemin tümü için karşılaştırdığımızda ortaya çıkıyor. 1968-2006 yılları arasında TİTH'nin yıllık değişimi yüzde-0.7; DTTH için yüzde-2.2'dir. Otuz sekiz yıllık bir zaman dilimi içinde DTTH'nin TİTH'ye göre daha fazla aşınmış olması, Türkiye'de çiftçiyi dünya fiyatlarında gözlenen eğilimlere karşı koruma mekanizmalarının uzun dönemde etkili olması ile açıklanabilir.

Ne var ki, tablonun tümünden çıkarsanan bu bulgu, alt dönemlere bakıldığında sadece ilk 18-20 yıl için geçerli görünmektedir. Kapsanan dönem kesintisiz incelendiğinde, TİTH'nin iki çıkış, iki inişten oluşan dört dönem (veya herbiri bir iniş ve bir çıkıştan oluşan iki çevrim) içerdiği; DTTH'nin ise 2001 sonunda Türkiye'ninkilere ek olarak üçüncü (ve şimdilik "çıkış" aşamasını yaşayan) bir çevrim içine girmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Başlangıç yılını saymazsak, zirve ve dip noktalarını oluşturan yıllar ve dönemlerin uzunluğu bakımından iki seri tam olarak çakışmamaktadır. TİTH ve DTTH verilerinin tümünden çıkarsanan dip ve zirve noktalarının belirlediği dört dönemin içerdiği yıllar ve her döneme ait ortalama değişim oranları Tablo 1'in alt bölümünde sunuluyor.

Görüldüğü gibi, dünya piyasalarında görece tarımsal fiyatların seyri ile TİTH hareketleri tamamen çakışmamaktadır; ancak, 2001 sonrasını saymazsak, çevrimler arasında belli bir paralellik de geçerli olmaktadır. Uluslararası piyasalarda tüm ham madde (ve tarım ürünü) fiyatları 1973-1974 yıllarında petrol fiyatlarını izleyerek sıçramış; bu iki yıl ertesinde son bulan bu hareket 1968-1974 döneminin DTTH eğilimini de yukarı çekmiştir. Türkiye'de ise bu süreç, hem ihraç edilen tarım ürünü fiyatlarını doğrudan doğruya yukarı çekmiş; hem de istikrarsız siyaset ortamlarının yaşandığı 1975-1978 yıllarında dış ticarete konu olmayan ürünlere (başta hububata) dönük destekleme politikalarının sürdürülmesine dolaylı katkı yapmış olmalıdır¹¹.

Uluslararası tarımsal fiyatlarda gözlenen görece gerileme, böylece, Türkiye'den önce (1975'te) başlamış; 1986'da (yani Türkiye'de Özal'ın katı neoliberal politikalarının son yılı olan 1988'den iki yıl önce) son bulmuştur. 1968-1986/1988 yıllarını kapsayan bu ilk çevrimde TİTH'nin dalgalanması, iki doğrultuda da DTTH'nin gerisinde seyretmiştir.

Buna karşılık, ikinci çevrimin ilk döneminde TİTH, DTTH'nin çok üzerinde seyretmiş; 1997/1998'de başlayan "iniş" konjonktüründe ise, bir kez daha, tarımsal fiyatlardaki görece aşınma Türkiye'de dünyaya göre daha ılımlı boyutlarda

11 UNCTAD verilerine göre (bk. Tablo 1'deki kaynak), 1972-1974 arasında uluslararası fiyatlar, Türkiye'nin iki önemli ihraç ürünü olan tütün ve pamuk için (ikisinin ortalaması olarak) yüzde 63 artmış; o yıllarda dış ticarete büyük ölçüde kapalı olan buğday ve mısırdaki artış oranı yüzde 150 olmuş; ithalatı kısıtlı olan şeker, çay ve ayçiçeği yağının ortalama artış oranı ise yüzde 183'e ulaşmıştır. Bu fiyat hareketlerinin Türkiye'deki taban fiyatları etkilemesi ve o dönemin politik koşullarında bu etkinin 1975 sonrasında da süregelmesi kaçınılmazdır.

seyretmiştir. Aradaki önemli fark, dünya fiyatlarında 2001’de başlayan yukarı eğilimli hareketin 2007’ye gelindiğinde Türkiye’de gerçekleşmemiş olmasıdır. 1997/1998 ile 2007’yi kapsayan yılları her iki seri için de tek bir dönem olarak kabul edersek, Türkiye’deki yıllık yüzde3.5’lik aşınmanın DTTH’deki (2006’ya kadar) yüzde0.5’lik bir düzelme ile eş-zamanlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Görüldüğü gibi, son dokuz yıllık bozulma, büyük ölçüde Türkiye’ye özgü etkenlere bağlıdır.

İstihdam Hareketleri ve Emek Verimi

Görelî tarımsal fiyatlarda 1998 sonrasındaki dramatik gerileme, köylü nüfusun bir bölümünün üretimden (giderek topraktan) kopmasına yol açtı mı? Bu sorunun biraz dolaylı bir yanıtını (fiyat hareketlerinin bir sonucu olarak) istihdam verilerinde arayabiliyoruz.

İstihdam ve üretim hareketlerinin bileşkesi, tarımda emek veriminin seyrini de verecektir. Bu bulgu, sanayi kesiminin emek verimi hareketleriyle birlikte incelendiğinde, (bir sonraki kesimde tartışılacağı gibi) TİTH’yi etkileyen bir neden olarak da dikkate alınabilir.

İstihdam ve verim hareketlerini birlikte ortaya koyan Tablo 2, 1980 ile 1999 arasında tarımsal istihdam düzeyinde, verilerin güvenilirliğini kuşkulu kılan dalgalanmalar bir yana bırakılırsa, fazla değişme olmadığını gösteriyor. Sonraki sekiz yıl ise, Türkiye tarımında dramatik bir istihdam aşınmasının meydana geldiğini ortaya koyuyor. Tablonun türetildiği verilere göre, iki tarih arasında 3 milyonu aşkın insan tarımsal üretimden kopmuştur. Bu, yüzde kırka yaklaşan bir gerileme anlamına geliyor¹².

Türkiye ekonomisinin aşırı şişkin tarımsal nüfus barındıran yapısal çarpıklığı öteden beri dikkat çekmekteydi. Tarımsal istihdamın 7-8 yılda üç milyon civarında daralmasını, bu çarpıklığın “gecikmiş, hızlı” bir düzelmesi olarak yorumlamak doğru mudur? Yoksa, Samir Amin’in öngörüsü doğrultusunda, köylülüğün piyasanın ve kapitalizmin vahşi süreçleri tarafından hızla tasfiyeye uğraması mı söz konusudur? 1998-2007 arasında geniş anlamda işsiz sayısının¹³ 2.3 milyon arttığını; işgücüne katılma oranının yüzde 53’ten yüzde 48’e düştüğünü; kırsal kesimde tarım-dışı faaliyetlerde “çalışanlar”ın (2006’ya kadar) yüzde 23 oranında artmış görünerek 3.8 milyon kişiye ulaştığını dikkate alalım. Ortaya çıkmaktadır ki, köylülüğün hızlı bir tempoyla başlayan tasfiyesine, artan işsizlik ve çok sayıda insanın işgücü piyasalarının dışına kayması refakat etmektedir. Dinamik bir büyüme sürecinin

12 Tablo 3’te kullanılan verilere göre 1999’un Nisan-Ekim ortalamalarıyla 2007 yılı arasında tarımsal istihdamdaki daralma 3.254.500 kişidir.

13 Umudu kalmadığı ve diğer nedenlerle iş aramayan, ancak iş bulduğu takdirde çalışmak isteyenlerin, iş arayan işsizlere eklenmesinden elde edilen toplam.

altyapısını oluşturacak yapısal bir düzelme olduğunu ileri sürmek, ancak kaba burjuva iktisadının pembe renkli at gözlükleri ile mümkün olabilir.

Tablo 2: Tarım ve Sanayide İstihdam (İST) ve Emek Verimi (EV), Endeksler

Yıllar	Sanayi İST	Sanayi EV	Tarım İST	Tarım EV	EV Tarım/ Sanayi
1980	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1988	118.6	147.7	92.1	123.4	83.5
1992	133.9	161.9	95.2	121.8	75.3
1997	156.5	187.4	92.6	127.6	68.1
1998	157.6	189.8	94.5	135.5	71.4
1999	157.5	180.4	99.0	122.9	68.1
2000	169.2	178.1	86.7	145.7	81.8
2001	166.6	167.3	90.3	130.8	78.2
2002	173.5	175.7	83.2	151.6	86.3
2003	170.4	192.9	80.0	153.9	79.8
2004	176.8	203.3	82.6	152.0	74.8
2005	190.0	201.4	72.5	183.0	90.8
2006	182.7	225.0	63.8	214.0	95.1
2007	183.7	235.9	62.5	202.3	85.7
<i>Yıllık değişim, %</i>					
1980-2007	2.48	2.59	-1.22	2.36	-0.22
1980-1988	2.44	5.06	-0.70	2.05	-2.86
1988-1998	2.93	2.44	-0.12	1.36	-1.10
1998-2007	1.93	1.95	-4.73	5.67	2.64

Kaynak: Tarım/imalat istihdam verileri DİE kaynaklı "İktisadi faaliyet koluna göre istihdam" (1980-1999 eski seri, 2000 ve sonrası TÜİK HİİA'ne göre yeni seri). Sektör katma değerleri milli gelir serilerinden. TCMB web sayfası.

Tarımsal istihdamda 1998 sonrasında gözlenen hızlı düşmenin bir sonucu, emek veriminin de çarpıcı bir tempoyla yükselmesidir. Tablo 2'nin son iki sütunu ve en alttaki dört sırası bu bilgiyi sunuyor. Görüldüğü gibi, tarımda emek verimi artışları ilk üç dönem boyunca ılımlı ve giderek düşen bir tempoyla sanayideki emek veriminin gerisinde seyretmiştir. 1998-2007 döneminde ise tarımsal verim, yılda yüzde 6'ya yaklaşan bir büyüme hızına ulaşmış; ilk kez sanayi kesiminin önüne geçmiştir.

Bu olgunun ardında tarımsal hasılaya ilişkin bir dinamizm değil, sadece istihdam azalması yatmaktadır. Millî gelir verilerinden elde edilen sabit fiyatlarla tarımsal katma değerın yıllık ortalama artış hızı, Tablo 3'teki ilk üç dönem boyunca fazla değişmemiş; emek veriminin yükseldiği 1998-2007 döneminde ise aşağı çekilmiştir¹⁴. Tarımdaki emek fazlasının önemli bir bölümünün üretimden koparılmasına yol açan süreç, toprak verimi ve katma değer büyüme hızları yükselmeden, sadece işsiz kitleleri artıracak biçimde gerçekleşmektedir.

Tablo 3: Tarımın Ticaret Hadleri: Net Trampa (NTTH) ve Çift Verim Faktörlü (ÇVFTH), Endeksler

Yıllar	NTTH	ÇVFTH
1980	100.0	100.0
1988	72.9	60.9
1992	80.7	60.7
1997	104.8	71.4
1998	131.3	93.8
1999	113.7	77.5
2000	106.4	87.1
2001	81.7	63.9
2002	81.8	70.6
2003	93.5	74.6
2004	95.5	71.4
2005	86.1	78.2
2006	80.2	76.3
2007	85.8	73.6
<i>Yıllık değişim, %</i>		
<i>1980-2007</i>	0.21	0.00
<i>1980-1988</i>	-2.19	-5.05
<i>1988-1998</i>	4.68	3.57
<i>1998-2007</i>	-3.47	-0.80

Kaynak: Tablo 3. ÇVFTH endeksi = (Tablo 2, son sütun * NTTH) / 100

14 Tablodaki dört döneme ait ortalama tarımsal katma değer artış hızı (tablodaki sırayla) yüzde 1.2; 1.3; 1.2 ve 0.8'dir.

Çift Verim Faktörlü Ticaret Hadleri

Tarım ve sanayi sektörleri arasındaki görece fiyat hareketlerinin (TİTH'nin) tamamen bölüşüm değişimleri olarak yorumlanması için sektörel verim hareketlerinden arındırılması gerekir. Tarım sektörünün, sanayiye göre verimliliği artmışsa ve iki sektör arasında fiyatlandırma davranışları farklı değilse, TİTH'nin artan verimlilik nedeniyle düşmesi normaldir ve bu değişimin tarım aleyhine bir bölüşüm değişimi olarak görülmemesi gerekir. TİTH hareketlerine bu düzeltmenin "yedirlmesi" söz konusu olduğunda pratik zorunluluklar ve (kanımca) kuramsal gerekçeler ilgili iki sektöre ait emek verimlerinin (EVt ve EVs'nin) karşılaştırılmasını daha uygun kılıyor. Çift Verim Faktörlü Ticaret Hadleri (ÇVFTH) kavramı bu amaçla oluşturuluyor ve $\text{ÇVFTH} = \text{TİTH} * (\text{EVt}/\text{EVs})$ olarak tanımlanıyor¹⁵. Sözü geçen düzeltmeyi içerdiği için ÇVFTH'nin seyrini "saf" (sektörler-arası verim hareketlerinden arındırılmış) bir bölüşüm göstergesi olarak yorumlamak mümkün olur. Tablo 3, Tablo 2'nin verilerini kullanarak kapsanan dönem ve yılların ÇVFTH değerlerini veriyor.

Görüldüğü gibi, 1980-2007 döneminin tümü ve belirlenen ilk üç alt dönem için, ÇVFTH'nin seyri, TİTH (yani NTİTH ile) karşılaştırıldığında, tarım açısından daha olumsuz çıkmaktadır. 26 yıllık dönemin tümünde TİTH'de görülen ılımlı düzelme, ÇVFTH'ye göre ortadan kalkıyor. 1980-1988 yıllarında TİTH'deki aşınma, sektörel verim etkenlerinden arındırıldığında, yani ÇVFTH'ye göre, dramatik bir çöküntüye dönüşüyor. Yorumlayalım: Verim hareketleri sektörel fiyatlara aynı oranda yansımış olsaydı, tarımsal görece fiyatların yükselmesi gerekecekti. Gerçekte ise, görece fiyatlardaki bozulma, tarımdaki verim hareketlerinin sanayiden daha yavaş seyrine rağmen gerçekleşmiştir. Bu, tarım aleyhine "saf" bir bölüşüm bozulması anlamına gelir. 1988-1998 yıllarında görece fiyatlarda tarım lehine bir düzelme gerçekleştiği doğrudur. Ancak, bu düzelmenin kabaca dörtte biri "saf" bölüşüm etkenlerinden değil, tarım kesiminin sanayi gerisinde seyreden verim artışlarının fiyatları yukarı çekmesinden kaynaklanıyor.

1998-2007 dönemine gelindiğinde, Tablo 2'de gözlenen "istisnai" koşulların görece fiyat hareketlerine yansımaları söz konusudur. Tarımsal verim artışları (istihdamdaki çarpıcı gerilemenin etkisiyle) sanayinin önüne geçmiştir. Görece tarımsal fiyatların bu etken nedeniyle gerilemesi, yani TİTH'nin düşmesi doğaldır. Bu beklenti gerçekleşmiştir; ancak, verim etkenlerinin giderildiği ÇVFTH göstergesi kullanıldığında, tarım kesiminin yıllık ortalama yüzde 0.8'lik "saf" bir bölüşüm bozulması ile de karşı karşıya olduğu ortaya çıkmaktadır. Tipik bir örnek, üretimdeki büyük oranlı bir gerilemeye bağlı fiyat düzelmelerinin (TİTH'de yüzde 7'lik bir artışın) gerçekleştiği 2007'dir. Tarımsal emek verimindeki düşmeden arındırıldığında, aynı yıl "saf" bölüşüm göstergesi (ÇVFTH) yüzde 3.5 oranında tarım aleyhine seyretmiştir.

¹⁵ Endeks değeri olarak tanım için Tablo 3'ün notuna bakınız.

Tekil Ürünlerde Görelî Fiyat Hareketleri

TİTH için yapılan incelemenin, farklı veri kümeleri kullanarak tekil ürünler için de yürütülmesi mümkündür. Tablo 4 ve 5 bu türden hesaplamaların sonuçlarını (1976 ve 1995'ten başlatarak) sekiz ürün için sunuyor. Çiftçinin eline geçen fiyatlardan oluşan endeksler, ilk tabloda toptan eşya (üretici) fiyatlarına, ikincisinde ise, dört girdiyi içeren endekslere oranlanmış; görelî fiyat hareketlerinin seyri (kapsanan yıllara bağılı olarak) önceki tablolarla paralel dönemlere ayrılarak sunulmuştur.

Tablo 4: Tarımsal Ürünlerin Görelî Fiyat Hareketleri, Endeksler (Çiftçinin eline geçen / toptan eşya (üretici) fiyatları)

Yıllar	Buğday	Arpa	Mısır	Fındık	Ayçiçeği	Pamuk
1976	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1988	63.1	73.5	69.3	127.1	67.6	63.5
1992	74.8	85.0	93.3	85.2	76.7	63.4
1997	96.4	98.2	78.9	144.2	85.7	68.7
1998	92.0	93.9	91.9	169.3	91.4	60.7
1999	85.5	90.6	88.3	164.6	74.0	47.3
2000	75.9	86.2	84.1	153.6	62.0	49.4
2001	75.7	80.6	85.5	121.9	63.5	45.3
2002	81.5	78.6	90.2	101.5	67.8	36.6
2003	86.2	83.1	86.5	91.8	98.6	45.1
2004	88.4	91.9	83.4	166.9	97.4	40.7
2005	80.9	79.0	59.8	225.4	85.8	34.3
2006	79.2	77.2	73.7	110.7	79.2	34.8
<i>Yıllık değişim, %</i>						
1976-2006	0.55	1.65	-0.25	2.01	0.58	-2.40
1976-1988	-1.68	-1.56	-2.49	2.86	-0.05	-2.04
1988-1998	3.31	2.07	2.03	4.77	2.36	0.04
1998-2006	-0.54	-1.71	-3.36	-1.45	2.05	-5.80

Kaynaklar: TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2004, Tablo 9.29, "Tartılı aritmetik ortalamalar"; Ayçiçeği 1993-2003 için FAOSTAT; 2004-2006 için TZOB'nin web sitesindeki "tarım ürünleri ile girdi fiyatları" tablosundaki ürün fiyatları yıllık artış oranları uygulanarak hesaplandı. TEFE/ÖFE: TÜİK verileri.

Tablo 5: Görelü ürün/girdi fiyatları, Endeksler

Yıllar	Buğday	Arpa	Mısır	Ayçiçeği	Pamuk	Pancar	Tütün	Fındık
1995	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1996	154.4	164.6	162.9	116.7	105.0	105.6	120.1	126.5
1997	157.2	150.1	150.1	115.0	111.4	140.1	114.6	161.7
1998	160.2	152.9	152.9	123.4	98.4	133.3	113.1	173.1
1999	130.7	137.3	129.7	86.8	69.1	129.7	84.1	155.6
2000	105.8	118.5	111.1	69.9	72.4	102.9	67.1	106.5
2001	81.4	91.1	90.2	56.7	62.0	72.9	43.8	71.8
2002	99.1	90.2	109.9	81.0	63.4	93.8	54.4	65.0
2003	119.4	110.6	132.9	69.0	60.8	95.9	51.9	85.7
2004	117.1	116.8	122.4	66.5	52.3	91.9	50.3	149.0
2005	103.7	102.9	89.9	59.9	45.3	86.1	50.2	206.0
2006	99.4	98.4	108.3	54.1	44.8	69.4	44.9	99.0
<i>Yıllık değişim, %</i>								
1995-2006	-2.85	-3.20	-2.53	-4.99	-8.22	-4.03	-9.34	-0.98
1998-2006	-3.30	-4.03	-3.11	0.62	-8.14	-6.12	-8.99	-0.90

Kaynak: TZOB web sayfası, Ürün ve girdi fiyatları. Girdi: Traktör, mazot, ilaç, gübreye ait 1995=100 bazlı fiyat endeks sayılarının basit (aritmetik) ortalaması.

Tablodaki bulgular, ayrı bir özeti ve betimlemeyi gerektirmeyecek derecede açıktır. Kapsanan alt-dönemlerde gözlenen görelü ürün fiyatlarının hareketleri ile önceki tablolarda tüm tarıma ilişkin TİTH ve ÇVFTH hareketleri arasında büyük ölçüde uyum vardır. İki istisna söz konusudur: TİTH'nin ve tüm diğer ürün fiyatlarının tarım aleyhine seyrettiği 1976-1988'de fındığa ve 1998-2006'da ayçiçeğine ait görelü fiyatlarda düzelme gözlenmektedir.

Böylece, 1998-2006 yıllarının Türkiye tarımının ürün yelpazesinde önde gelen öğelerinde de yaygın ve bazılarında önemli boyutlarda fiyat bozulmalarının gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır.

İleriye Dönük Bağlantıların İzini Sürmek

Küçük üreticinin piyasa ilişkileri içinde yerel ve uluslararası sermaye tarafından "sıkıştırılma" ve sömürü derecesindeki değişimleri incelemek için, TİTH göstergesini geliştirmek ve onun temsil ettiği geriye dönük bağlantıları ileriye taşımak; bölüşüm değişmelerini temsil eden göstergeleri çeşitlendirmek gerekiyor.

Bütüncül TİTH göstergesine ilişkin önemli bir düzeltme, tarım sektörünün zımnî deflatörü yerine, millî gelir hesaplarında tarımsal gayri safi hasıladan katma değere geçişte kullanılan girdi bileşimine ait ağırlıkların ve fiyat serilerinin kullanılması olacaktır¹⁶.

İleriye dönük piyasa zincirlerinde de TİTH benzeri bölüşüm ilişkileri oluşur. Bunlardaki değişmelerin ürünler düzleminde incelenmesi doğrudur. Burada üretici ile tarımsal ürünlerin pazarlanmasında rol alan yerli, yabancı ticaret sermayesi veya tarımsal ham maddeleri kullanan (çoğunlukla çokuluslu) sanayi sermayesi arasındaki bölüşüm karşıtıları söz konusudur. İç piyasalarda tarımsal (veya tarıma dayalı) ürünlerin nihai fiyatları (pip) ile aynı ürünler için çiftçinin eline geçen fiyatlar (pçift) arasındaki makasın seyri (endeks sayısı olarak pip/pçift) bu bölüşüm ilişkisindeki değişmeyi ifade edecektir. Çözümlemede, üretimle nihai piyasa arasında meydana gelen ve incelenen ikili gruplar dışındaki aktörlere ait maliyet ve ek katma değer öğelerinin (veriler imkân verdiği ölçüde) dikkate alınması gereklidir.

İhraç edilen tarımsal ürünlerde, birim ihraç fiyatının yerli parayla ifadesi (pxTL) ile (pçift) arasındaki makasın seyri (endeks sayısı olarak pxTL/pçift), ihracatçı ticaret sermayesi ile çiftçi arasındaki bölüşüm karşıtılığındaki değişimin yönünü ve büyüklüğünü ifade edecektir. Bu ilişkinin bir ileri adımı, dış ve nihai (dolarla ifade edilen) piyasa fiyatlarıyla (pd\$) çiftçinin eline geçen (dolarlı) fiyat (pçift\$) bağlantısı (pd\$/pçift\$) ile ifade edilir.

Söz konusu tarımsal ihraç ürününün (bu kez dolarla ifade edilen) birim ihraç fiyatı (px\$) ile aynı ürünün uluslararası piyasalardaki fiyatı (pw) arasındaki makasın seyri, ülkenin sözü geçen ürüne ilişkin pazarlık gücündeki değişmeyi ortaya koyabilecek bir gösterge olarak yorumlanabilir. İthalatçı ülkedeki nihai piyasa fiyat ile birim ihraç fiyatı arasındaki makasın (pd\$/px\$) seyri ise, (yine ek katma değer ve maliyet öğelerindeki değişmeler dikkate alınabildiği ölçüde) ithalatçı ve ihracatçı ülkeler arasındaki bölüşüm karşıtılarına ışık tutar.

16 Bu yöntemi kullanan bir hesaplama Oktay Varlıer tarafından yapılmıştır: Türkiye'de İç Ticaret Hadleri, Ankara 1978, DİE.

Türkiye bakımından özel önem taşıyan (ve geleneksel olarak korunan) hububat ve yağlı tohumlar gibi önemli boyutlarda yerli üretimin söz konusu olduğu ürünlere ilişkin göstergelerin inşasında ve yorumunda farklılıklar söz konusudur. Her ürün için yerli para cinsinden (gümrük vergileri dahil veya hariç) birim ithal fiyatı (pmTL) ile aynı ürünler için çiftçinin eline geçen fiyatlar (pçift) arasındaki makasın seyrini doğrudan bir bölüşüm göstergesi olarak yorumlamak için ithalat rejimi, ithalat miktarı ve destekleme politikalarının ayrıntıları gibi ek bilgiler gereklidir. Keza, ithalatın yerli üretim üzerindeki potansiyel etkilerini algılamak ve rekabet baskısı altındaki Türkiye köylüsünün kaderi üzerindeki tartışma ve senaryolara ışık tutmak için, yerli parayla ifade edilen dünya fiyatlarını (pwTL'yi) iç fiyatlar (pçift) ile karşılaştırmak gerekir.

Türkiye’de Köylülüğün Kaderi

Bu çalışmanın başında kısaca aktardığımız Samir Amin’in “Üçüncü Dünyada köylülüğün tasfiyesi” öngörüsüne dönelim. Son çeyrek yüzyılın belirleyici bir özelliği olan sermayenin dünya çapındaki saldırısının tarıma ve üçüncü dünya köylülüğüne yönelik boyutu Dünya Ticaret Örgütü, DB, IMF, ikili ticaret anlaşmaları, NAFTA ve AB bağlantılı Gümrük Birliği düzenlemeleri aracılığıyla yürütüldü. Türkiye de, özellikle DB ve AB kanallarından ve siyasi iktidarların teslimiyetleri sayesinde aynı etkilere maruz kaldı.

Türkiye tarımında 1998’i izleyen yıllarda gözlenen fiyat çöküntüsü ve dramatik istihdam daralması bu türden bunalımlı bir toplumsal dönüşümün yansıması mıdır? Yoksa, tarımsal fiyat hareketlerinde son kırk yıl boyunca gözlenen çevrimlerden birinin “iniş” aşamasının yaşanmasından ibaret geçici bir olgu ile istihdamın sektörel yapısında gecikmiş bir düzelmeye yanyana gelmesi mi söz konusudur?

İktisadın sınırlı, zaman zaman kısırlaşan yöntemleriyle bu soruların yanıtlanması güçtür. Bir boyutu ile sosyologların, “köyde neler oluyor?” sorusuna iktisatçılardan farklı gözlüklerle bakarak ve alan çalışmalarıyla yanıtlamaları gerekiyor. Diğer boyutuyla devlet aygıtının içsel çözülmesi sonunda siyasi iktidarların emperyalizmden kaynaklanan reçetelere teslimiyet sürecine ışık tutulması ve “daha ne kadar; nereye kadar?” sorularına cevap aranması gerekiyor.

Rosa Luxemburg, bundan yüz yıl kadar önce, kapitalizmin dünyanın pre-kapitalist coğrafyalarına yayılması sonunda, meta üretimiyle henüz bütünleşmemiş köylülüğü kastederek “doğal ekonominin yıkımı” öngörüsünde bulunmuştu. Ona göre kapitalizm, “kapitalist olmayan formasyonların meta ekonomisine geçişlerinin kendiliğinden, içsel çözümler yoluyla gerçekleşmesini bekleyemez... Şiddet,

sermaye için geçerli olan tek çözümdür; sermaye birikimi de şiddeti sürekli bir silah olarak kullanır.” Bu da, sömürge yönetimleri tarafından insafsızca hayata geçirilmiştir.

Aradan geçen yüz yıl boyunca, emperyalist sistemin çevresinde yer alan toplumlarda doğal ekonomi, meta üretimine teslim oldu. Ne var ki köylülük, bir yandan içsel direnme gücünün katkılarıyla; bir yandan da bağımsızlık sonrası dönemlerde ulus devletlerin tarımsal piyasalar üzerinde oluşturduğu koruma, destekleme politikaları sayesinde küçük meta üretimi ilişkileri içinde varlığını sürdürebildi¹⁷.

21. yüzyılın başlarında köylülüğün Üçüncü Dünyada ve Türkiye’de tekrar saldırı altında olduğu açıktır. Direniyor mu? Yıkılıyor mu? Yeniden doğarak mı? Sosyal bilim araştırmalarının önümüzdeki yıllarda bu sorulara ışık tutması beklenir.

17 “Köylülüğün kapitalizme karşı direnmesi” üzerindeki kuramsal tartışmalar için bk. Korkut Boratav, Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm 1980 SBF, 2. baskı İletişim; 3. baskı İmge.

